

УДК 347.5

Еліза Шигапова,*студентка міжнародно-правового факультету
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

АСПЕКТИ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто поняття, умови, критерії, актуальні проблеми відшкодування моральної шкоди в Україні, запропоновано практичні кроки для вирішення поставлених завдань згідно з практикою Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, судова практика, моральна шкода, компенсація моральної шкоди.

Постановка проблеми. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю згідно зі статтею 3 Конституції України. Установленням гуманістичного пріоритету в державі окреслено основні напрями розвитку суспільства й діяльності органів публічної влади. Серед прав, закріплених у фундаментальному II розділі Конституції, є право на відшкодування шкоди. Зазначається, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень [1].

Інститут відшкодування моральної шкоди має й відповідне галузеве закріплення в системі національного законодавства, проте його практичне застосування породжує велику кількість питань, які потребують більш детального регулювання.

До таких питань, зокрема, можна зарахувати невизначеність кола осіб, що можуть претендувати на компенсацію моральної шкоди, відсутність порядку, критеріїв розрахунку такого відшкодування, неоднозначність визначення в Цивільному кодексі (далі – ЦК) України, непослідовність і протиріччя в судовій практиці тощо. У зв'язку з цим є потреба в дослідженні практики стосовно розгляду вимог щодо компенсації моральної шкоди Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), на рішення якого посилаються в тому числі національні суди. Практика Суду є джерелом розвитку й позитивних перетворень національного права, тому становить інтерес як для цивілістики, так і для міжнародно-правової науки.

Питання відшкодування моральної шкоди часто порушуються цивілістами у зв'язку з наявною проблематикою застосування цього інституту. Зокрема, до таких дослідників належать А.Ю. Бабаскін, М.К. Галянтюк, О.В. Грищук, І.М. Забара, О.В. Крикунов, В.Є. Мармазов, Л.Л. Нескороджена, І.С. Ніжинська, Н.В. Павловська, В.П. Паліюк, Я.С. Протопопова, В.Т. Смирнов, Л.П. Решетник, М.М. Фролов, В.Д. Чернадчук та інші.

Мета статті полягає в проведенні загальної характеристики поняття моральної шкоди, дослідженні й порівнянні судової практики рішень національних судів і рішень ЄСПЛ, окресленні наявних проблем і визначенні подальших перспектив.

Виклад основного матеріалу. Стаття 23 ЦК України визначає відшкодування моральної шкоди. Установлюється, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю і стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [2].

Тобто, з одного боку, визначаючи, що «особа» має право на відшкодування моральної шкоди внаслідок порушення її прав, законодавець включає компенсацію й за порушення прав юридичних осіб, проте в частині 4 обмежує відшкодування лише ситуаціями,

пов'язаними з приниженням ділової репутації юридичних осіб, що загалом не суперечить практиці ЄСПЛ.

У свою чергу, згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4, під моральною шкодою варто розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Зокрема, під немайновою шкодою, завданою юридичній особі, треба розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також учиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [3].

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності, обов'язковому доказуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вина останнього в її заподіянні. Зокрема, з'ясуванню підлягає підтвердження факту заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або шкоди немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору. Частина 2 статті 57 ЦК України містить перелік засобів доказування: пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, показання свідків, письмові докази, речові докази, зокрема звуко- та відеозаписи, висновки експертів. Протиправна поведінка особи, яка завдала моральної шкоди, може полягати в завданні каліцтва або іншого ушкодження здоров'я; протиправній поведінці щодо членів сім'ї чи близьких родичів потерпілого; знищенні чи пошкодженні майна; у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [4].

За змістом частини 1 статті 1167 ЦК України та інших норм законодавства, що регулюють ці правовідносини, моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини. Так, про необ-

хідність урахування вини закріплено також у Законі України «Про туризм» (стаття 33) та інших. Проте фізична чи юридична особа звільняється від відповідальності щодо відшкодування моральної шкоди, якщо доведе, що остання завдана не з її вини [2].

Критерії оцінювання, яким можна керуватися в призначенні розміру відшкодування моральної шкоди, різноманітні. Головне – щоб за їх допомоги можна було вимірити глибину і тривалість страждань (для фізичних осіб), оцінити втрати немайнового характеру (для юридичних осіб). Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд має наводити в рішенні відповідні мотиви. Отже, розмір грошової моральної шкоди визначається судом у кожному випадку індивідуально, він повинен ураховувати конкретні обставини справи, які, на його думку, мають суттєве значення для розгляду справи [4].

Статтею 9 Конституції України передбачено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зокрема, до них належить ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини і основних свобод та інші міжнародні договори [5].

Стаття 41 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (далі – Європейська конвенція) [6] установлює, що якщо Суд визнає факт, що мало місце порушення Європейської конвенції або Протоколів до неї, а внутрішнє право Високої Договірної Сторони допускає можливість лише часткового відшкодування, Суд у разі необхідності надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Необхідно зазначити, що при цьому Європейська конвенція не розкриває сутності використаного в ній поняття «справедлива сатисфакція», що дає ЄСПЛ змогу в силу наданої йому компетенції тлумачити зазначене поняття самостійно.

Справедлива компенсація може бути присуджена щодо матеріальних збитків, моральної шкоди, судових витрат. Так, згідно з Регламентом, моральна шкода – це шкода, що не піддається оцінюванню, може бути виражена в психічних чи фізичних стражданнях заявника. Якщо встановлено, що моральна шкода була заподіяна, і Суд уважає за необхідне присудити відповідну грошову компенсацію, оцінювання її розміру здійснюється на основі принципу справедливості й з урахуванням практики, що склалася.

Згідно з Практичною інструкцією, сформульованою Головою ЄСПЛ відповідно до

Правила 32 Регламенту 28 березня 2007 року, Суд надає компенсацію тільки в разі дотримання одночасно двох умов: Судом зроблено висновок про порушення Високою Договірною Стороною Європейської конвенції, національне право Високої Договірної Сторони не дає змоги повністю усунути наслідки цього порушення. Третя умова про наявність причинного зв'язку впливає із системного тлумачення рішень ЄСПЛ [7].

Так, стосовно першої умови у справі «Тімотієвич Д. проти України» суд зазначив, що застосування і тлумачення внутрішнього законодавства належить виключно до компетенції внутрішніх судових органів і в рамках статті 19 Конвенції, його єдиним обов'язком є забезпечення дотримання зобов'язань Договірних Держав у рамках Конвенції. У рішенні по справі «Калашников проти України» суд відмовив у стягненні матеріальних збитків, які завдані невиконанням рішення суду про стягнення заробітної плати, посилаючись на те, що повним та остаточним задоволенням вимоги заявника щодо відшкодування матеріальної шкоди буде виплата заборгованості за рішенням, яка йому досі належить. Друга умова – у рішенні у справі «Гаращенко проти України» щодо вимог про стягнення інфляційних витрат, зазначено, що немає необхідності розглядати цю вимогу на цьому етапі розгляду, беручи до уваги існування провадження в національних судах [8].

Стосовно умови про причинний зв'язок, то в рішенні по справі «Беньямінсон проти України» суд відхилив вимоги про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, оскільки не знайшов жодного причинного зв'язку між визнаним порушенням щодо «розумного строку розгляду справи» (стаття 6 Конвенції) і таким видом шкоди, яку зазнала заявниця в результаті смерті свого чоловіка, адже його смерть настала після закінчення проти нього кримінального провадження у зв'язку з відсутністю складу злочину [9].

Справедливість компенсації як категорія, що застосовується й національним законодавцем, проте є не розкритою в судових прецедентах, визначається ЄСПЛ з урахуванням усіх обставин, а також особливостей справи. Суд суворо дотримується позиції, що відшкодування має виключно компенсаційний, а не каральний, обтяжуючий або запобіжний характер. Було б доцільно подібні керівні аспекти впровадити судовою практикою й в Україні, оскільки таке визначення ні в якому разі не є обмежувальним, дозволяючи Суду застосовувати різний підхід до того, чи завдано заявнику моральної шкоди, залежно від обставин та особливостей кожної справи, що розглядається [7].

У контексті дослідження постає необхідність проаналізувати як справи в межах українського судочинства, так і кейси ЄСПЛ задля виявлення й порівняння концептуальних і прецедентних моментів.

Самарський районний суд м. Дніпропетровська у справі від 21 квітня 2016 року № 206/164/16-ц (що незвично для української Феміди) призначив велику компенсацію за позовом щодо захисту прав інтелектуальної власності. Суд традиційно посилався на визначення моральної шкоди Верховного Суду, яким роз'яснено, що під моральною шкодою варто розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Суд бере до уваги доводи позивача ОСОБА_1 про завдання йому моральної шкоди, що виразилася в душевних стражданнях, яких він зазнав унаслідок протиправних дій відповідачів, у членів трудового колективу, ділових партнерів, фахівців у сфері інтелектуальної власності, патентних повірених та інших спеціалістів формується спотворена оцінка щодо рівня його фаховості як правоволодільця прав на патент. Ураховуючи ступінь їх глибини, керуючись принципом розумності та справедливості, суд доходить висновку про необхідність задовольнити його позовні вимоги в цій частині в повному обсязі, стягнувши з відповідачів на його користь 2 000 000,00 грн. як відшкодування моральної шкоди [10].

Суперечливою є Постанова Верховного Суду України від 6 листопада 2013 року № 6-111цс13, у якій викладено таку правову позицію: «Згідно зі ст. 611 ЦК України у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди. Правові наслідки порушення зобов'язання настають тільки у випадках, коли це передбачено законом або договором» [11].

Проте в рішенні Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного суду у справі від 9 листопада 2016 року № 6-1575цс16 визначено, що моральна шкода має деліктне походження, тобто виникає із цивільного правопорушення, а не з договору, тому, якщо між сторонами спору існують договірні зобов'язання, стягнути моральну шкоду за їх порушення неможливо. Спір, який розгля-

дався Верховним Судом, стосувався порушення прав споживачів у сфері енергетики, тобто споживачу електроенергії тимчасово припинили її постачання й він намагався, посилаючись на Закон України «Про захист прав споживачів», стягнути з постачальника електроенергії моральну шкоду. Суди нижчих трьох інстанцій задовольнили його позов і застосували статті 4, 22 Закону України «Про захист прав споживачів». Проте Верховний Суд скасував усі ці рішення, відмовив споживачу електроенергії у стягненні моральної шкоди й указав на її деліктну природу, наявність договірних відносин між сторонами спору та неправильне застосування Закону України «Про захист прав споживачів» [12].

Щодо змістового порівняння з кейсами ЄСПЛ, то простежуються головні відмінності в тому, що Суд оперує більш широкими та змістовно наповненими категоріями як щодо самого визначення моральної шкоди, яке залежно від обставин кожної справи набуває індивідуальних ознак, так і щодо умов і критеріїв компенсації. Такі критерії, попри формальну схожість із тими, що окреслюються нормами вітчизняного законодавства, є підставою для правової визначеності й передбачуваності як елементів верховенства права, так і факторів для оцінювання судової перспективи. Негнучке використання тлумачення змісту моральної шкоди лише на основі постанови Верховного Суду містить практичну загрозу того, що в більшості випадків позовні вимоги про моральну шкоду залишаються незадоволеними. Також відмінним є й те, що ЄСПЛ виходить із презумпції спричинення моральної шкоди позивачу відповідачем та обов'язку саме відповідача спростувати таку презумпцію.

У контексті визнання ЄСПЛ існування спростовної презумпції завдання моральної шкоди прикладом може слугувати, зокрема, рішення від 15 жовтня 2009 року у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», де Суд послався на своє рішення у справі Бурдова № 2, у якому зазначив таке: «Існує обґрунтована й водночас спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди» [13].

Показовими й відмінними від правових позицій національних судів є положення в справі «Ромашов проти України» (заява № 67534/01) від 27 липня 2004 року. Фабула справи, що описується в пункті 20: «Заявник скаржиться на тривале невиконання рішення комісії з трудових спорів від 16 червня 1998 року, винесеного на його користь. Він також стверджує, що йому не було надано

компенсацію за зменшення вартості присудженої йому суми, як визначено рішенням Лисичанського міського суду від 23 січня 2002 року. Він стверджує про порушення статей 13 і 17 Конвенції (995_004). Проте, по суті, він посилається на пункт 1 статті 6 Конвенції». Прецедентним є те, що Закон України «Про державну виконавчу службу» передбачав у статті 11, що шкода, заподіяна державним виконавцем фізичним чи юридичним особам під час виконання рішення, підлягає відшкодуванню в порядку, передбаченому законом, тобто прямо про моральну шкоду мови не йде. Судовою практикою склалась судова «традиція» відмовляти у відшкодуванні моральної шкоди на тій підставі, що законом не передбачено таке право в особи. Проте ЄСПЛ указав, що моральна шкода завдана самим фактом правопорушення.

Суд не розглядав питання щодо матеріальної шкоди, оскільки заявник не обґрунтував таку шкоду. Проте Суд ураховує той факт, що в результаті виявлених порушень заявник зазнав моральної шкоди, яка не може бути виправленою шляхом лише констатації Судом факту порушення. Тобто впливає висновок, що сам лише факт правопорушення має своїм наслідком спричинення моральної шкоди [14].

Висновки

Отже, як висновок можна зазначити, що практика ЄСПЛ щодо відшкодування моральної шкоди є показовою для українського претендента, оскільки відмінними є як загальна презумпція спричинення моральної шкоди, підхід, що сам лише факт правопорушення є наслідком такого спричинення, так і визначення поняття, умов і критеріїв компенсації. Отже, проведений аналіз може стати основою для подальшого вдосконалення національного законодавства, а це, у свою чергу, буде відображено в послідовних судових рішеннях, які спиратимуться на європейський досвід правосуддя і трактування обставин на користь заявників.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 3.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5471> (дата звернення: 27.10.2018).
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: <http://zakon.rada.gov>.

ua/laws/show/v0004700-95 (дата звернення: 27.10.2018).

4. Методичні рекомендації Міністерства юстиції України щодо застосування цивільного законодавства про відшкодування моральної шкоди, 2015. URL: http://just.cg.gov.ua/web_docs/2950/2016/02/docs/Цивільне%20законодавство%20України%20про%20відшкодування%20моральної%20шкоди.pdf (дата звернення: 27.10.2018).

5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 9.

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 24.10.2018).

7. Практическая инструкция по заявлению в Европейский Суд требований о справедливой компенсации. URL: <http://european-court.ru/konvenciya-o-zashhite-prav-cheloveka-i-drugie-oficialnye-dokumenty/prakticheskaya-instrukciya-po-zayavleniyu-v-evropejskij-sud-trebovanij-o-spravedlivoj-kompensacii/> (дата звернення: 24.10.2018).

8. Паліюк В.П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод: навчально-практичний посібник. Миколаїв: Атол, 2003.

9. МакБрайд Д. Юридична сила рішень Європейського суду і справедлива сатисфакція.

Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004.

10. Рішення Самарського районного суду Дніпропетровська від 21 квітня 2016 р., судова практика № 206/164/16-ц. URL: https://protocol.ua/ua/2 mln_moralnoi_shkodi_ta_3_4 mln_vtrachenoї_vigodi_fantastichne_yak_dlya_ukraini_rishennya_sudu_u_sferi_zahistu_prav_intelektualnoi_vlasnosti/ (дата звернення: 27.10.2018).

11. Постанова Верховного Суду України від 6 листопада 2013 р., судова практика № 6-111ц13. URL: https://protocol.ua/ua/dosi_v_topi_vidshkoduvannya_moralnoi_shkodi_fizichnim_osobam/ (дата звернення: 27.10.2018).

12. Рішення Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного Суду від 9 листопада 2016 р., судова практика № 6-1575ц. URL: https://protocol.ua/ua/vsu_pidstavoyu_dlya_styagnennya_moralnoi_shkodi_e_delikt_za_porushennya_dogovoru_moralna_shkoda_ne_styaguetsya/ (дата звернення: 27.10.2018).

13. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». Офіційний вісник України. 2010. № 13. Ст. 651.

14. Рішення Європейського суду з прав людини від 27 липня 2004 р., судова практика «Ромашов проти України» № 67534/01. URL: https://protocol.ua/ru/stattya_6_pravo_na_spravedlivii_sud_romashov_proti_ukrayini/ (дата звернення: 27.10.2018).

В статье рассмотрены понятие, условия, критерии, актуальные проблемы возмещения морального вреда в Украине, предложены практические шаги для решения поставленных задач согласно практике Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, судебная практика, моральный вред, компенсация морального вреда.

The article considers the concept, conditions, criteria, actual problems of compensation of moral harm in Ukraine, proposes practical steps to solve the tasks in accordance with the practice of the European court of human rights.

Key words: European court of human rights, judicial practice, moral harm, compensation of moral harm.

